ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੂੰ ਜੋਗਿੰਦਰਨਾਥ ਮੰਡਲ ਦਾ ਅਸਤੀਫਾ

ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਪੰਨੂ

ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਮੰਡਲ, ਬੰਗਾਲੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਕੱਦਾਵਰ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਹੋਈ ਤਾਂ 1947 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਜਹਾਲਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ? ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਜੋ ਉਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸੀ, ਹੁਣ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਣ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਅੱਕ ਕੇ 9 ਅਕਤੂਬਰ 1950 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਪ੍ਰਧਾਨਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਪੇਸ਼ ਹਨ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼। ਅਸਤੀਫਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਰੀਕ 8 ਅਕਤੂਬਰ ਹੈ।

"ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜੀ,

ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ ਦਲਿਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਭਲਾ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਪਰ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਆਪਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਲੀਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਫਰਵਰੀ 1943 ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਲੀਗ ਦੇ ਲੀਡਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਗਾਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਇਆ। ਮਾਰਚ 1943 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਫਜ਼ਲੁਲ ਹੱਕ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਡਿਗੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ 21 ਦਲਿਤ ਵਿਧਾਇਕ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਲੀਡਰ ਉਦੋਂ ਖਵਾਜਾ ਨਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ 1943 ਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਗਠਿਤ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਹਮਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਵਜ਼ੀਰ ਲਏ ਜਾਣਗੇ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਜ਼ਰਵ ਹੋਣਗੀਆਂ।

ਹਮਾਇਤ ਦੇਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਮਾਇਕ ਹਾਲਤ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸੀ। ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਛੇਰੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਰਗ ਜਹਾਲਤ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਮਨਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਖਵਾਜਾ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣ ਲਏ।

ਮਾਰਚ 1946 ਵਿੱਚ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਦ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਲੀਗ ਦੇ ਲੀਡਰ ਚੁਣੇ ਗਏ ਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਚੋਣ ਜਿਤ ਸਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਾਲ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਹੋਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਸੂਲ ਉੱਤੇ ਡਟਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸਾਲੇ ਜਾਗਰਣ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਰੱਫੜ ਤੋਂ ਗੁੰਮਰਾਹ ਨਾ ਹੋਣ, ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਕਲਕੱਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਤੂਬਰ 1946 ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਨੌਆਖਲੀ

ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਿੰਦੂ, ਦਲਿਤਾਂ ਸਮੇਤ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੂ ਔਰਤਾਂ ਉਧਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ। ਮੇਰੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਮਾਰਧਾੜ ਹੋਈ, ਲੁੱਟ ਮਚਾਈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਦੁਖ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨਾਲ ਮਿਲਵਰਤਣ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਮਗਰੋਂ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦਾ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਚਾਰ ਦਲਿਤ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਚਾਰ ਐਂਗਲੋ ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਤੇ ਆ ਗਏ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਟੁੱਟ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਅਕਤੂਬਰ 1946 ਵਿੱਚ ਅਚਨਚੇਤ ਮੈਨੂੰ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇੰਤਰਮ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ, ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਅਜੇ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਮੈਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿਆਂਗਾ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਦੋ ਪਾਰਲੀਮਾਨੀ ਸਕੱਤਰ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਵੋ। ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਤਾਰ ਆ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਕੇ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਗੋਪਾਲਗੰਜ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਨਾਮਸ਼ੂਦਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਾਮਸ਼ੂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਦਰਜਨ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਹੋਏ। ਨਾਮਸ਼ੂਦਰ ਮੰਨ ਗਏ, ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ।

ਤਿੰਨ ਜੂਨ 1947 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਦੇਸ-ਵੰਡ ਦੀ ਸਕੀਮ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਦੇਸ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਦੇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਆਪਣਾ ਦਬਾਉ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਾਰਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਰਦਾ ਦੇਸ ਵੰਡ ਨਾਲ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਉ ਘਟੇਗਾ ਨਹੀਂ ਵਧੇਗਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਚ ਜਾਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵਰਤਾਰਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਰੇਗੀ ਨਹੀਂ। ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵਧੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।

11 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਮਿਲਣਗੇ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੇਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੋਣਗੇ। ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਹੀ ਲਿਆ ਕਾਇਦੇਆਜ਼ਮ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦਾ ਕੀ ਹਸ਼ਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਬੰਗਾਲ-ਵੰਡ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਾਂ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਜੋ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਮੇਰੀ ਹੋਈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ 32 ਕਰੋੜ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਕਿਹਾ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਚਟਾਨ ਵਾਂਗ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ 70 ਲੱਖ ਦਲਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਖਲੋ ਗਏ।

14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਨਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਿਮ ਵਜ਼ਾਰਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਦਸ ਅਗਸਤ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖਵਾਜਾ ਨਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਬੰਗਾਲੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਉ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਰਤਾ ਠਹਿਰੋ, ਕਰਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੀ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਦਾ

ਪਰੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਇਸ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਵਿਅਰਥ। ਫਿਰ ਮਸਲਾ ਤੁਹਾਡੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਖਵਾਜਾ ਨਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਖਵਾਜ਼ਾ ਮੰਨ ਗਿਆ ਕਿ ਢਾਕੇ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਜਣੇ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੁੱਛਿਆ- ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ? ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ- ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜੇ ਇਹ ਕੰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਮੇਰਾ ਅਸਤੀਫਾ ਸਮਝਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਪੁਗਾਓਗੇ। ਨੂਰੁਲ ਅਮੀਨ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਫਿਰ ਉਸ ਕੋਲ ਮਸਲਾ ਉਠਾਇਆ। ਉਹ ਵੀ ਬਹਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਤੁਸੀਂ 1949 ਵਿੱਚ ਢਾਕੇ ਆਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਲੈਣੇ ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਦਿਉ। ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ- ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ? ਤੁਹਾਡਾ ਬੜਾ ਰੁੱਖਾ ਉਤਰ ਸੀ- ਨੂਰੁਲ ਅਮੀਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਤਾਂ ਮੁੜਨ ਦੇਹ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਤੁਸੀਂ ਟਾਲ ਗਏ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਦਲਿਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਵਜ਼ੀਰ ਨਹੀਂ ਲਵੋਗੇ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸੁਖਾਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੋ ਤੁਸੀਂ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਕੇਵਲ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਡਟ ਗਿਆ। ਕਾਇਦੇ ਆਜ਼ਮ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਦਲਿਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰੂਰਤਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੋਪਾਲਗੰਜ ਨੇੜੇ ਦੀਗਰਕੁਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਉੱਪਰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਕਹਿਰ ਢਾਹਿਆ। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਮਸ਼ੂਦਰ ਮਛੇਰੇ ਨੇ ਜਾਲ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਦਲਿਤ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਛੇਰਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਮੇਰੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਸ਼ੂਦਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ਤੀ ਤੇ ਸਵਾਰ ਗੋਪਾਲਗੰਜ ਦਾ ਐਸ.ਡੀ.ਐਮ. ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਿਨ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗੁੰਡੇ ਰਲ ਗਏ। ਸਭ ਨੇ ਨਾਮਸ਼ੂਦਰ ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਕੁੱਟੇ ਅਤੇ ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਹੋਇਆ। ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਫੜਾ ਦਫੜੀ ਮੱਚ ਗਈ।

ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ 1949 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਾਰੀਸਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੁਰਨਾਦੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਘਟੀ। ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਧੜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਨ ਅਤੇ ਠਾਣਾ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਠਾਣੇ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫੌਜੀ ਟੁਕੜੀ ਬੁਲਾ ਲਈ। ਪਿੰਡ ਘੇਰ ਲਿਆ, ਲੁੱਟਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਖ ਕੇ ਧੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਪੀੜਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ।

ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਹਬੀਬਗੜ੍ਹ ਪਿੰਡ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮਾਸੂਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕੀਤੀ, ਘਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਫਿਰ ਫੌਜ ਆ ਗਈ, ਉਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਪੇਂਡੂਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਫੌਜੀ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਕਰਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜਾਸ਼ਾਹੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨਚੌਲ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਹੇਠ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਘਰ ਘਾਟ ਲੁੱਟੇ। ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸੰਥਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋਏ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀਆਂ ਦਾਸਤਾਨਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ।

ਖੁਲਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮੋਲਾਰਹੱਟ ਥਾਣੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕਲਸ਼ੀਰਾ ਵਿੱਚ 20 ਦਸੰਬਰ 1949 ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਘਟੀ। ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਚਾਰ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਜੋਏਦੇਵ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਘਰ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜੁਆਨ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਕਾਮਰੇਡ ਹੋਣ, ਉੱਥੋਂ ਭੱਜ ਗਏ। ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ। ਚੀਕਾਂ ਸੁਣਕੇ ਭੱਜੇ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤੇ। ਦੇਖਿਆ ਚਾਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਬੰਦੂਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਤੈਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਘਸੁੰਨ ਮਾਰਿਆ ਕਿ ਸਿਪਾਹੀ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਥਾਏਂ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਦੂਜੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਪਰ ਹੱਲਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਦੋ ਭੱਜ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਸਿਪਾਹੀ ਚਿਲਾਣ ਲੱਗਾ। ਘਟਨਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਮੁੰਡੇ ਲਾਸ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਖੁਲਣਾ ਦਾ ਐਸ.ਪੀ. ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ, ਬਾਕੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਫੌਜ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮਾਸੂਮ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਹਿੰਸਕਾਂ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਮਾਰੇ, ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋੜੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਫੌਜ ਨੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ।

28 ਫਰਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਲਸ਼ੀਰਾ ਅਤੇ ਆਸਪਾਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਐਸ.ਪੀ. ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਲੀਗ ਲੀਡਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਵਿਆਪਕ ਤਬਾਹੀ ਦੇਖੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ 350 ਘਰ ਵਸਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਘਰ ਬਚੇ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਇਸਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਮੈਂ ਪੁਲਸ ਆਈ.ਜੀ., ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜੀ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੈਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਕਲਸ਼ੀਰਾ ਦੇ ਉਜੜੇ ਉਖੜੇ ਦਲਿਤ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਬੀਤੀ ਦੱਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਗੜਬੜ ਹੋਈ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵਿਧਾਨ-ਸਭਾ ਦਾ ਬਜਟ ਇਜਲਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਕਲਸ਼ੀਰਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਤਾ ਭੇਜਿਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਨਾ ਹੋਈ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਧਾਇਕ ਵਾਕ ਆਊਟ ਕਰ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਆਊਟ ਸਦਕਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਜ਼ੀਰ ਬਲਕਿ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਇੱਸੇ ਵਜਾਹ ਕਰਕੇ ਫਰਵਰੀ 1950 ਵਿੱਚ ਢਾਕੇ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਫਸਾਦ ਹੋਏ।

10 ਫਰਵਰੀ 1950, ਸਵੇਰੇ 10 ਵਜੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਢਾਕੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਇਹ ਜਲੂਸ ਲੰਘਿਆ ਤਾਂ ਸਕੱਤਰੇਤ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਜਲੂਸ ਇੱਕ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਐਨ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਚੀਫ ਸਕੱਤਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਬਾਰੇ ਮੀਟਿੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕੇ ਜਾਣ।

ਦੁਪਹਿਰ ਇੱਕ ਵਜੇ ਢਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਘਰ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟਣੀਆਂ ਆਰੰਭ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੋਕਣਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਪੁਲਿਸ ਦੱਸਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲੁੱਟਣੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਮੀ ਪੰਜ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਢਾਕੇ ਪੁੱਜਾ, ਸਭ ਉਜਾੜਾ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਸੀ, ਦਿਲ ਕੰਬਾਊ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਨ।

ਢਾਕਾ ਫਸਾਦ ਦੇ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਸਨ :

1. ਹਿੰਦੂ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੇ ਵਾਕ ਆਊਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ੁਰਅਤ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਲਈ?
2. ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਅਤੇ ਨਜ਼ੀਮੁੱਦੀਨ ਧੜੇ ਦੀ ਫੁੱਟ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।
3. ਖ਼ਬਰ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਫਿਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਇਸ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ।
4. ਬੰਗਾਲੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਕਰਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਤਕਰਾਰ ਤਦ ਠੰਢਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
5. ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਸਦਕਾ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ, ਮੰਦਾ ਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਮੰਦਹਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗੇ ਠੀਕ ਰਹਿਣਗੇ।

ਨੌਂ ਦਿਨ ਢਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾ ਕੇ ਮੈਂ ਹਰ ਕੋਨੇ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇਖੀ। ਰੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ। ਇੱਕ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਬੈਠੇ ਦੋ ਸੌ ਹਿੰਦੂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ, ਚਾਲੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਬਚ ਗਏ। ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਚੂੰਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਪਿੰਜਰ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਲੁੱਟਣ ਬਾਅਦ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ।ਇਕੱਲੇ ਬਾਰੀਸਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ 2500 ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ, ਜੇ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਹਿ ਰਹਿ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?

ਮਾਰਚ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਪੂਰਾ ਉਜਾੜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਧਰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਆਹਟ ਦੇਣ ਲੱਗੇ ਪਰ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਸਮਝੌਤੇ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌਂਕੇ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨਾ ਜਾਉ, ਸਰਕਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਖੀ ਕਰੇਗੀ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਉੱਪਰ ਦਿੱਲੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪੁਕਾਰ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਵਾਪਸ ਪਰਤੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ੇ ਛੱਡੇ ਨਹੀਂ। ਲੀਗੀਆਂ ਦੀ ਮੰਦਭਾਵਨਾ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਉਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਅਕਰਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਡਾ. ਏ.ਐਮ. ਮਲਿਕ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਬਿਆਨ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਿੱਤਾ। ਮਲਿਕ ਨੇ ਰੇਡੀਓ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਉੱਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਅਰਬ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।"

ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਲੀਗੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਕਰਮ ਖਾਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਇਆ, "ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਡਾ. ਮਲਿਕ ਅਰਬ ਦੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨਬੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਨਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸੀ। ਆਖ਼ਰੀ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਨਬੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ- ਅਰਬ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਦਿਉ।" ਹਿੰਦੂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਹੂੰਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਇਧਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਗਏ ਭਾਰਤੀ ਦਲਿਤ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਧਰ ਪਰਤ ਰਹੇ ਹਨ,

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇਧਰ ਆ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹਨ, ਕਾਰਨ ਹੈ ਉਧਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੋਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਫੌਜ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਚ ਸਕਣਗੇ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚੋਂ 50 ਲੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਗਏ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਵਕੀਲਾਂ, ਡਾਕਟਰਾਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਜੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨ? ਕਿਰਾਏਦਾਰ, ਹਿੰਦੂ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਸਕੂਲ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਇਆ ਕਰਨ। ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ 1500 ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 500 ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੇ, ਪੁਜਾਰੀ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਦੌੜ ਗਏ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਹਟਾ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਠਾਣੇਦਾਰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਫੜਦਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ 12 ਤੋਂ 30 ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਣ ਵੇਲੇ ਪੂਰੀ ਕੀਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਲਾਅ ਅਤੇ ਆਰਡਰ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਬਚੀ।

ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਖ ਦਲਿਤ ਸਨ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਧਾਲੀਆਂ ਦਲਿਤ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਵਾਪਸ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਰਿਕਵਰੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕੋਲ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ- ਮੇਰੀ ਡਿਊਟੀ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਰਿਕਵਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਦਲਿਤ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਲ 363 ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਚੀਆਂ ਨੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਖੋਲ ਲਈਆਂ, ਬੁਚੜਖਾਨੇ ਬਣਾ ਲਏ, ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਹੋਟਲ ਬਣਾ ਲਏ।

ਤੁਹਾਡੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਫਰ ਹਨ ਮਿਸਟਰ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਿਨਿਸਟਰ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਸਿਆਣੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਦਲਿਤ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਪਏਗਾ ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਅੱਗੇ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸ੍ਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਜਾਣ ਦੀ ਕੀ ਤੁਕ?

ਲੀਗ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ? ਅਬਦੁਲ ਗਫਾਰ ਖਾਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੇਖ ਲਉ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਵੱਛ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੇਤ ਹੋਰ ਬਥੇਰੇ ਨੇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹਨ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਲੀਗ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੁਹਰਾਵਰਦੀ ਸਦਕੇ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਆਗਿਆ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਕਿ ਪੂਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਾਲੋਨੀ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੋਟੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ, ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜੋ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤੈ ਮੈਂ ਝੂਠਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਝੂਠ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ ਬਿਆਨ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੁਕਮ ਕਿਵੇਂ ਮੋੜਦਾ? ਝੂਠ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਦੀ ਇਸ ਪੰਡ ਦਾ ਬੋਝ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਸ

ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਬਗੈਰ ਦੇਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਓਗੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸਟੇਟ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗੇ, ਮੇਰੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰ ਲਵੋ।

8 ਅਕਤੂਬਰ, 1950 ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ,

ਸਹੀ/- ਜ. ਨ. ਮੰਡਲ

1904 ਵਿਚ ਜੰਮੇ ਮੰਡਲ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸਾਲ 1968, ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਝੋਂਪੜੀ ਦਲਿਤ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਦੋਂ ਡਕਾਰੀਆ ਝੀਲ ਦੀ ਇਹ ਬੇਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦਲਦਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਉਮਰ ਉਦੋਂ 46 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ। ਮੌਤ ਵਕਤ ਉਮਰ 64 ਸਾਲ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਚਾਰ ਵਾਰ ਚੋਣ ਲੜੀ, ਹਰ ਵਾਰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਜਬਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾ ਉਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਏਜੰਟ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਾ ਜੋ 70 ਲੱਖ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭੱਜ ਆਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੁੱਟ ਕੇ 1971 ਵਿਚ ਬੰਗਲਾਦੇਸ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੰਡਲ ਨੇ 1950 ਵਿਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਜੋਂ 1951 ਵਿਚ ਅਸਤੀਫਾ ਦਿੱਤਾ।

94642 51454